EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI SONETI MUSTRID 1881–2015

Sagedus, värsimõõt, riimiskeemid, autorid

REBEKKA LOTMAN

Esimised eestikeelsed sonetid avaldati trükkis 1881. aastal¹ ning sellest alates on see XIII sajandil Sitsiilias Giacomo da Lentini loodud² luulevorm saanud eesti luules – nagu terves lääne luuleloos – levinuimaks kinnisvormiks. Paraku jääb seni ainus põhjalik eesti soneti uurimus, Bernard Kangro monograafia „Eesti soneti ajalugu” (1938), juba enam kui 80 aasta taha. Siinne artikkel keskendub eesti soneti levikule ja vormitunnustele: eesmärk on anda ülevaade algupäraste eestikeelsete sonettide hulgast ja ilmutussagedusest, nende tähtsusest eri aegadel ning autorkonnast, samuti analüüsida pankrooniliselt soneti peamisi vormimustreid, värsimõõtu ja riimiskeeme. Osa selle artikli andmetest olen avaldanud ingliskeelses artiklis (Lotman 2017), kuid siin on neid oluliselt täiendatud.

¹ Siiski kannavad vähemalt kaks eestikeelset sonetti varasemat dateeringut, mõlemad pärinevad Jakob Liivi sulest: „Isale” (1878), „Asjata” (1880). Trükkis ilmus neist esimene aga alles 1886. ja teine 1906. aastal. Vt selle kohta pikemalt Lotman 2012.

² Giacomo da Lentini biograafia kohta vt nt „The Poetry of Giacomo da Lentino” (1915: xxi); Wilkins 1959; Torracca 1902; Oppenheimer 1989: 18–19; maailma esimesi sonette vt nt Lentini 1968.

1. Allikad

Siinse uurimuse allikmaterjaliks on 4551 algupärast eestikeelset sonetti. Olen üritanud kokku koguda kõik luuleraamatutes ilmunud algupärased sonetid alates eestikeelse soneti sünnist kuni tänapäevani ehk 2015. aastani (k.a).³ Osaliselt on andmestikku kaasatud ka perioodika: kuivõrd XIX sajandil oli tähtsaimaks luule avaldamise kohaks ajakirjandus, hõlmab esimeste aastakümnete materjal päevalehtedes ja nende lisades (Postimees, Eesti Postimees), nädalalehtedes või paar-kolm korda nädalas ilmunud lehtedes ja nende lisades (Virulane, Valgus, Virmaline, Sakala, Saarlane, Linda, Olevik, Uus Aeg), samuti ajakirjades (Meelejahutaja) avaldatud eesti sonetid. Alates XX sajandi algusest on perioodikat arvestatud väiksemas matus. Siiski on soneti bibliograafiat täiendatud ajakirjanduses ja albumeis avaldatud oluliste luuletustega, nt Siuru, Noor-Eesti albumeis ja ajakirjades, koguteoses „Voog 1”, kus 1913. aastal ilmusid eesti esisonetisti Marie Underi esimesed sonetid, samuti aastatel 1930–1933 ja 1935–1936 ilmunud kuukirjas Olion, kus nägid trüki-valgust mitmed Juhan Sinimäe märkimisväärsed, ent hiljem raamatuisse mitte jõudnud sonetid. Bibliografeerimisel olen andmeid täiendanud Bernard Kangro 1934. aastal koostatud käsikirjalise eesti soneti bibliograafiaga (EKM EKLA, f 310, m 11: 1), mis paraku on saanud tulekahjustuse ning seetõttu osalt kehvalt säilinud.

Eestikeelsetest algupärastest sonettidest koostatud andmebaasi põhjal olen arvutanud eesti soneti leviku ja populaarsuse ning värsimõõtude ja riimiskeemide statistika. Sonetid on arvestatud statistikasse nende esmailmumise aastaga, ehkki paljude tegelik kirjutamisaeg on varasem – eriti pärast 1991. aastat hakkas hulganisti ilmuma nõukogude ajal kirjutatud lubamatut luulet, nt avaldati Uku Masingu religioossed sonetid, metsavendade ja Siberi laagrites kirjutatud sonette ning neidki sonette, mida riiklik kirjastus varem kunstilistel põhjustel ei trükinud. Siiski kajastuvad ka need trügis ilmumise ehk eesti kirjandusteadvuse osaks saamise aastaga. Veel tuleb märkida, et Märt Väljataga teosest „Sada tuhat miljardit millenniumisonetti” (2000) on arvesse võetud vaid kümme nn algsonetti; andmestikku ei ole arvestatud tekste, mis moodustuvad lehekülgi lõigates ja värsse kombineerides.

Kõigi sonettide allikmaterjaliks kokkukogumine oli ambitsioonikas eesmärk, mis kindlasti ei ole täiel määral õnnestunud – ühest küljest on üksikuid väljaandeid, mis ei ole olnud kättesaadavad, teisalt võib töös esineda vigu, mis johtuvad nt kataloogi ebatäpsusest, võimalusest, et mõni sonett on jäänud raamatute läbisirvimisel kahe silma vahele jms. Siiski on uurimusse kaasatud kahtlemata valdav osa eesti sonettidest.

³ Kõigi luuleraamatute läbivaatamisel tuginesin kataloogi ESTER andmetele. Kasutasin märksõnapaare „eesti” ja „luuletused” ning „eesti” ja „sonetid” (kuna osa sonetikogude kirjesse ei ole lisatud märksõna „luuletused”, vaid ainult „sonetid”), piiritlesin perioodi aastatega 1881 ja 2015 ning eesti keelega.

2. Soneti piirid

Nagu igasuguse kataloogimisega, kerkib siingi piiritlemise probleem: kus on soneti piirid? Millal on tegu sonetiga? Millal sonetist tuletatud luuletusega, millal tuleks seda nimetada sonetoidiks? Millal ei ole enam üldse tegu sonetiga? Olen püüdnud siinses artiklis mõtestada soneti fenomeni võimalikult laialt, lähtudes kognitiivsest arusaamast, kus määravaks saab, et lugeja tajub luuletuses midagi sonetilist. Seega saanuks arvatavasti mõni teine lugeja (uuriija) samade andmete põhjal pisut teise koguarvu. Piirjuhtumite hulk on aga marginaalne, alla ühe protsendi.

Sonetil on kolm peamist vormitunnust: värsside arv, värsimõõt ja riimiskeem.⁴ Need kõik on aga paindlikud, leidub mitmeid neljateistkümnest värsist pikemaid ja lühemaid sonette, mis on saanud soneti kanoonilisteks alaliikideks: nt sabaga sonett (millel on omakorda erinevaid alaliike), peata sonett, poolsonett. Eesti kontekstis mainigem Jakob Liivi „Väikesi sonette” (Liiv 1933), mida autor ise nimetab sonettideks ning mis vormilt sünteesivad inglise ja itaalia sonette: stroofiskeemiga 4+3+2, värsimõõduks valdavalt viiejalaline jamb. Veel ebamäärasem tingimus on värsimõõt: juba algupärase soneti üksteistsilbik on eri keeltesse tõlgitud erinevalt, prantsuse luules sai selle vasteks aleksandriin ehk kaks-/kolmteistsilbik, germaani keeltes, nagu ka eesti keeles, enamasti viiejalaline jamb. Lisaks on kõigis vanades luulekultuurides kasutatud sonetis erinevaid värsisüsteeme, sh vabavärssi, kaotamata luuletuse sonetilisust. Kolmas ja ehk kõige tinglikum tunnus on riimiskeem: juba algselt ei ole ühte õiget määratletud skeemi, vaid lubatud on mitu varianti. Sajandite jooksul on sonetis läbi katsetatud kõikvõimalikud kombinatsioonid: äärmustena ühe riimiga sonetid ja blankvärsilised sonetid.

Niisiis võiks luuletuse sonetilisuse juures pidada esmatähtsaks värsside arvu. Siiski ei ole iga neljateistkümneraalne luuletus tingimata sonett. Sonetilisuseks on vaja ka vastavat stroofikat (4+4+4+2 või 12+2 või 4+4+3+3 või 8+6 vms)⁵ ja/või riimiskeemi, seejuures piisab osalistest riimidest, nt kaheksas esimeses värsis kasutatakse soneti nelikute riimiskeemi, järgnevad kuus rida võivad olla riimimata või orbrüimilised. Kui luuletuses on rohkem või vähem kui neliteist rida, mängivad määravat rolli värsimõõt ja riimiskeemid.

Vahel aitab soneti tuvastamisele kaasa kontekst – see, kas luuletaja on üldse sonette kirjutanud ja millised luuletused piirjuhtumit ümbritsevad. Neid piire hägustavad aga nt Toomas Liivi luuletused vabavärsilises luulekogus „Fragment” (1981). Vaieldamatult on sonett vabavärsiline „154 silpi luulet”, samuti olen arvestanud statistikasse luuletuse „Flöödimängija” (stroofiskeem 4+4+4+2, vabavärsiline ja riimideta), aga mitte selle lähedal olevat riimideta vabavärsis luuletust skeemiga 4+4+4+3 jm sarnaseid variatsioone.

⁴ Algupärase itaalia sonetis ka silpide arv, 154, inglise sonetis aga 140. Kuivõrd eesti sonetis võib värsipikkus varieeruda vastavalt sellele, kas see on nais- või meesklausliga, ei ole eesti sonetis silpide arv rolli mänginud, erandiks Toomas Liivi luuletus „154 silpi luulet” (Liiv 1981: 29).

⁵ Ka nt leedu luuletaja Kęstutis Navakas nimetab oma neljateistkümneraalisi riimita vabavärsilisi luuletusi stroofikaga 12+2 sonettideks. Autori selgitusel on ta sonettidel üle võtnud nimelt värsiarvu, sest see surub peale distsipliini, kus kõik öeldav peab mahtuma samasse formaati (Navakas 2017: 56–57).

Abiks võib olla ka luuletuse pealkiri, nt Jakob Liivi „Väikesed sonetid”. Ometi ei ole statistikasse arvestatud tekste, mille ainsaks sonetiliseks elemendiks on pealkiri. Nii ei kajastu andmestikus Jürgen Rooste luulekogu „Sonetid” (1999), Bernard Kangro käsikirjaline luulekogu „Oktoobri sonetid” (1991; EKM EKLA, f 310, m 143: 8) ega ka Underi sonettide uusversioonidest („Marie Underi sonetid”, 2015) need luuletused, mis ei vasta piisavalt soneti vormitunnustele, et olla sonetina tajutavad.

3. Koguarv ja populaarsus

Joonis 1 annab ülevaate eesti soneti jagunemisest ilmumisaasta järgi, alustades ajatelge esimeste sonettide trükiaastast 1881 ja lõpetades aastaga 2015 (k.a.).

Graafikust (joonisel 1) ilmneb, et sonette on eesti keeles loodud üha enam ning täheldada saab justkui kahte alguspunkti. Esiteks kasvas sonettide arv sünnist alates kuni 1930. aastate lõpuni järk-järgult, kuid siis tekkis järsk langus – Teine maailmasõda tõi sonettide, nagu üldse luuleraamatute ilmumisse pausi. Teiseks alguspunktiks said sõjajärgsed aastad, kui algupäraste sonettide kogus hakkas uuesti ja veel jõudsamalt kasvama.

Kui jagada diakrooniliselt eesti sonetilooming neljaks, siis laias laastus on esimene veerand kõigist sonettidest ilmunud 60 aasta (1881–1940), teine 40 aasta (1941–1980), kolmas 19 (1981–1999) ja neljas ainult 16 aasta (2000–2015) jooksul. Ehk kui võrrelda eesti soneti algusaega tänapäevaga, siis 4551 sonetist on XXI sajandil ilmunud 1098, seevastu järelärkamisaegsel ajajärgul (mis sonetis avaldub 1908. aastani; vt ka Kangro 1938: 29–54) avaldati 28 aasta jooksul ainult 238 sonetti. Nendest arvudest võiks järeldada, et soneti-

Joonis 1. Sonettide arv aastatel 1881–2015.

vorm on eesti luules muutunud aina aktuaalsemaks ning jõudnud tõelise õitsenguni. Ometi ei vasta see tõele.

Soneti tähtsust olen püüdnud välja arvutada, vaadates nende hulka luuleraamatute arvu kontekstis ehk samal aastal ilmunud sonettide ja luuleraamatute suhtena. Joonis 2 annab diakroonilise ülevaate sonettide positsioonist ilmunud luules.⁶

Graafikust (joonisel 2) ilmneb selgelt, et soneti populaarsus eesti luules on järk-järgult kahanenud – vastupidiselt eelmisele, tõusvas joones graafikule meenutab siinne pilt hääbuvat südamerütmi. Eristub kuus tippu ning ühe erandiga 1930. aastate keskel on iga tipp eelmisest madalam. Esimene kõrgpunkt paikneb XIX sajandi lõpus. Tipu teravuse põhjustab siin osalt sonettide ilmumine eelkõige väljaspool luuleraamatuid, perioodikas, kuid ka seal ilmunut arvestamata on soneti osakaal järelärkamisaegses luules läbi aegade suurim. Teine tõus ilmneb 1910. aastate ja kolmas 1930. aastate keskel. Pärast Teise maailmasõja järgset madalseisu hakkas soneti populaarsus uuesti kasvama ja neljas tõus tekkis 1960. aastate algul. Viiendat tõusu näeb 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate künnisel, kuuendat ja viimast 1990. aastate keskel. Niisiis – ehkki XXI sajandil on arvuliselt avaldatud enim sonette, on suhtarvus luulekogudega tegu marginaalse nähtusega eesti luules. Graafikujoon on siin peaaegu sirge, kulminatsioon puudub.

Joonis 2. Sonettide populaarsus aastate lõikes.

⁶ Luulekogude arv lähtub kataloogi ESTER andmeist, eristamata kordustrükke, kogumikke jne, st algupäraste uute eesti luulekogude arv on mõnevõrra väiksem, samal ajal kui sonettidest on arvestatud vaid esmatrükid.

4. Värsimõõt aastatel 1881–2015: sünkrooniline vaade

Ootuspäraselt on enamik eesti sonette kirjutatud silbilis-rõhulises värsisüsteemis (4072 ehk u 90%), üllatav on aga, et iga kümnes sonett ei järgi seda. Ülejäänud moodustavad vabavärsilised sonetid (5%), rõhulises värsisüsteemis sonetid, sh eesti kvantiteeriv regivärss (4%) ja vähesel määral polümeetrilised, eri värsisüsteeme kombineerivad sonetid, nt nelikvärsid jambis, kolmikvärsid vabavärsis (alla ühe protsendi). Veel vähem leidub puhtsilbilises värsisüsteemis sonette (samuti alla ühe protsendi), autoriteks nt Ilmar Laaban (1946: 17), Ain Kaalep (1986: 67–69) ja Velly Verev (1981: 73–74).

Tabel 1 annab ülevaate eesti soneti meetrilisest jaotusest, seejuures on kokku liidetud sama värsimõõdu eri pikkused, nt jaotus „jamb” koondab nelik-, viisik-, kuuk-, seitsmik- jne, samuti heteromeetrilises jambis sonetid. Arv tabelis tähistab selles värsimõõdus sonettide (mitte värsiridade) arvu.

Jambidest omakorda prevaleerib ootuspäraselt viisikjamb: isomeetrilises viiejalalises jambis on kirjutatud 2618 sonetti ehk 58% kõigist sonettidest. Kuivõrd tegu on algupärase soneti üksteistsilbiku traditsioonilise vastega eesti sonetis, on märkimisväärne, et sellest hälbib lausa 42% sonettidest. Sageduselt järgneb eesti sonetile eriomane värsimõõt: valdavalt viiejalaline jamb, kus on lisaks üks või mitu (enamasti üks kuni kolm) värssi kuuejalalises jambis. Sellist heteromeetrilist jambi tarvitatakse ligi 10%-s sonettides (433). Iseäranis sonetis on seda värsimõõtu peetud ka meetriliseks praagiks. Näiteks Johannes Aavik nimetab värsivigasteks suurt osa Underi sonette: „Ühelt poolt luuletab ta küll raskevormilisi sonette, kuid teiselt poolt ei pea ta neis kinni kindlast värsiskeemist, kuna see just sonetis otse sunduslik on” (Aavik 1921: 249). Sageduselt kolmandal kohal asub kuuikjamb (7% ehk 326 sonetti). Ülejäänud jambid (343) on kas lühemad või pikemad või kombineerivad teisi pikkusi. Pikimad jambid leiduvad heteromeetrilistes, seitsme-, kaheksa- ja üheksajalalises jambe sisaldavates sonettides, lühimad on kahejalalised, nt Karl Martin Sinijärve luuletuses „Lahk”: „ja hell ikk hell / ning pisar kall / meil sära eht / kui ühest kaks” (Marie Underi sonetid 2015: 42).

Tabel 1.

Eesti soneti värsimõõdud

Jamb	3720	81,7%
Vabavärss	219	4,8%
Rõhulised värsimõõdud (rõhkur, paisur, liugur)	186	4,1%
Trohheus	183	4,0%
Kolmikmõõdud (daktül, amfibrahh, anapest)	121	2,7%
Vahelduva anakruusiga kaksikmõõt	48	1,0%
Regivärss	40	0,9%
Kombineeritud värsimõõt	26	0,6%
Silbiline värsimõõt	8	0,2%

4% (183) sonettidest on trohheuses, sellest enamiku moodustab viisik-trohheus (62 sonetti). Kõige lühem trohheus on kolme-, pikim seitsmejalaline tsesuuriga neljanda silbi järel (4+3 silpi), nt „Tunnen vahel varba vahel imeväärset higi. / See on siis, kui talvekülmad veel ei pääse ligi.” (Ehin 1988: 119) Silbilis-rõhulistest kolmikmõõtudest on eesti sonetis esindatud nii daktül, amfibrahhi kui ka anapest (kokku 121). Sugugi mitte ootuspäraselt moodustab just viimane kolmikmõõtudest ligi poole, seejuures on 52-st selles värsimõõdus sonetist 50 kolmikanapestid. Ülejäänud kolmikmõõdud jagunevad üpris võrdselt daktüli (35) ja amfibrahhi (32) vahel. Kui anapestid on valdavalt kolmejalalised, siis daktülid ja amfibrahhid on pikemad: enamasti nelja- või viiejalalised. Kõige pikemate värssidega eesti sonett on kirjutatud samuti kolmikmõõdus: see on Erni Hiire kuulik- ja seitsmikamfibrahhiides sonett „Rünnumees”, milles on värsi pikkuseks 16–21 silpi, nt nelikvärss:

Ah, rünnumees, rünnata, ennata, lennata kuhu, oo, kuhu –
 Kuu peale kui lendur ei ole, ei sugutai Marsi, utooplev fantast!
 Kaob võlureid innustand luhtade luul, laante vabadushuhu –
 On mürgaman jäik mussoliinitsev rahvuslusiidoli leierduskast.
 (Hiir 1925: 20)

Vähe, aga siiski leidub eesti sonetis vahelduva anakruusiga kaksikmõõtu, kus varieeruvad jambid ja trohheused. Selline värsimõõt on eriti omane nn amatöörpoeetidele, nt Paul Tageli „Detsembri soneti” avavärsid: „Tasa, väga tasa langeb laia lund. / Kes istub pilvel, seotud käsist jalust?” (Tagel 1999: 199)

Mis puudutab rõhulist värsisüsteemi, siis nende 186 soneti seas valdavad nelikrõhkurid (64 sonetti). Ülejäänud moodustavad liugurid, paisurid ja muu pikkusega rõhkurid.⁷ Märkimisväärsel hulgal kohtab regivärsis sonette: 40. Nende taga seisab peamiselt Kivisildnik, kes on kombineerinud rahvalauludest sonetipärgi, nt: „mis sa kiunud kiigekene / puud on metsas raiumata / linalakka lepikusta / ahi alguda palukse” (Kivisildnik 1996: 665).

Kuivõrd tegu on kinnisvormiga, mille tunnuste hulka kuulub kindel värsimõõt, võib eesti sonetti hinnata meetriliselt küllalt mitmekesiseks.

5. Värsimõõt ja riimid: diakrooniline vaade

Järgnevalt vaatlen värsimõõte ja riimiskeeme aja lõikes. Tuginedes allikmaterjalile ja selle ühiskondlik-poliitilisele kontekstile, olen statistika tegemisel eristanud eesti sonetiloos seitset etappi: 1) järelärkamisaegne sonett 1881–1908, 2) modernistlik sonett 1909–1939, 3) Nõukogude Eesti sonett 1944–1961, 4) eksilsonett 1946–1986, 5) Nõukogude Eesti sonett 1962–1986,

⁷ Levinuimad rõhulised värsimõõdud on rõhkur ja paisur. Rõhuliste silpide intervall varieerub mõlemas ühe või kahe rõhutu silbiga, kuid rõhkuris on ülekaalus kahe-, paisuris ühesilbilised intervallid. Need nimetused võttis kasutusele Jaak Põldmäe Ain Kaalepi soovitusel (Lotman, Lotman 2018: 477–478). Liuguriks ehk peoniidiks nimetatakse rõhulise süsteemi meetrumit, mille rõhuliste silpide intervalli suurus võib kõikuda ühest kuni kolme rõhutu silbini, kusjuures ülekaalus on kahe- ja kolmesilbilised intervallid (Põldmäe 1978: 139).

6) postmodernistlik sonett 1987–1999 ning 7) postpostmodernistlik sonett 2000–2015.⁸ Näitajaks, kas ajajärgul valitseb traditsiooniline või innovaatiivne suund, võib pidada eesti soneti tavapärase meetrumi ehk viisikjambi osakaalu selle perioodi sonettides, samuti riimilisi mustreid. Teisalt annavad riimiskeemid tunnistust ajajärgu kultuurilistest mõjutustest.

5.1. 1881–1908: 238 sonetti

Eesti soneti esimesel perioodil varieerub meetrum suhteliselt vähe: ligi 99% tollasest 238 sonetist on silbilis-rõhulises kaksikmõodus. Lisaks leidub üksikuid amfibrahhe, nt Georg Eduard Luiga nelikamfibrahhis soneti „Isamaale” nelikvärss:

Ei isamaast omaks mul lapikest vainu,
Ta rikkust ja varandust 'pole mull' annud;
Ei mureta elusse elama pannud,
Ei auule, ei kuulsusel' teinudgi lainu
(Luiga 1888: 55)

Meetrumilt erandlikud on Martha Pärna sonetid: kahe pikkades värssides, heteromeetrilise seitsme-, kaheksa-, üheksajalalise trohheuse kõrvalt leiame ühe rõhulises värsimõodus soneti, paisuri. Siiski jääb nii silbilis-rõhuliste kolmikmõõtude kui ka rõhuliste värsimõõtude esinemus alla ühe protsendi.

65% selle perioodi sonettidest moodustavad isomeetrilised viiejalalised jambid. 13% puhul sisaldavad valdavalt viisikjambis sonetid vähemalt ühte kuuikjambis värssi. 5%-l sonettidest leidub aga viisikjambide hulgas mõni lühem, neljajalalises jambis värss. Erinevad trohheused moodustavad 12% – nii suurt osakaalu ei ole see eesti keelele kõige omasemaks peetud värsimõõt hiljem saavutanud.

Järelärkamisaegse soneti meetrikat iseloomustab silbipiiride hägustumine täishäälikuühendites: vajadusel on loomuliku keele diftong jagatud kaheks silbiks, teistel juhtudel jäetud aga üheks. Diftongide disyllaabilisus on prosoodiline vabadus, mida nimetatakse diereesiks, ning nagu on osutanud Karl Pajusalu, võib selles kajastuda arhailine, ka regivärsis säilinud hääldus (Lotman, Lotman 2018: 101). Nt Georg Eduard Luiga soneti „Viimane nõuu” avavärsis („Mu ees nii tõel näol seisad sina”) (Luiga 1888: 40) tuleb viisikjambi saavutamiseks silbitada sõnad „tõel” ja „näol” kahesilbilisteks, kuuenda värssi „näe” lugeda ühesilbilisena („Ei näe su palgelt lahkust, sõbralist”) ning kahe-teistkümnenda värssi „nõuu” („See piin on suur, ma wiimast nõuu wõttes”), nagu ka kolmeteistkümnenda värssi „käed” („Lõön hellalt käed kaela ümber sulle”) jälle kahesilbilistena. Seega ei ole kindlat reeglit isegi ühele täishääliku-

⁸ Postmodernistlik sonett on eristatud postpostmodernistlikust ennekõike lähtuvalt soneti populaarsuse graafikust (joonis 2): sonettide viimane (ehkki väike) tõus jääb 1980. aastate lõpu, 1990. aastate algusse, XXI sajandil on näha aga juba üsna sirget joont graafiku alumisel vektoril.

Joonis 3. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 1881–1908.

ühendile ühe luuletuse raames: ühend *äe* on siin vastavalt vajadusele kas ühe või kahe silbi osa.⁹

Kõik ajajärgu sonetid koosnevad itaaliapäraselt kahest katraänist ja kahest tertsetist (4+4+3+3) või oktaavist ja sekstetist (8+6) ning see stroofiskeem jääbki eesti sonetiloos valitsema inglispärase 4+4+4+2 üle. Riimiskeemides ilmneb samuti mitu selget tendentsi. Valdav enamik katraäne on süliiriimis (80%), rajanedes seejuures enamasti kahel riimipaaril ABBA/ABBA¹⁰, harvem neljal ABBA/CDDC või kolmel ABBA/ACCA riimiahelal. Ülejäänud sonettide nelikvärssid on ristriimis ABAB. Kuigi juba traditsioonilises sonetis on lubatud mitukümmend tertsettide riimikombinatsiooni, kohtame koguni 36% järelärkamisaegses sonetis ühte ja sama skeemi: ABBA/ABBA/CDE/CDE. Tegu on levinud itaalia soneti skeemiga, mida kasutas palju ka Goethe, keda ajastu autorid lugesid ja tõlkisid (ehkki tema sonette tollal veel eesti keelde ei tõlgitud). Sageduselt teinegi skeem vastab klassikalisele itaalia sonetile: ABBA/ABBA/CDC/EDE (18%). Kolmandaks tarvitati prantsuse soneti skeemi, alustades kolmikvärssse paarisriimiga ABBA/ABBA/CCD/EED (4%).

On aga märkimisväärne, et järelärkamisaegse soneti riimides valdab prantsuse plejaadi poeedi Pierre de Ronsardi (1524–1585) kehtestatud riimisugude vaheldumise reegel: samasoolised klauslid ei asu kõrvuti, naisriimi(paari)le järgneb meesriim(ipaar) ja vastupidi (Ronsard 1903 [1565]: 7–8). Tolleaegses sonetis on näha tugevat tendentsi alustada luuletust naisklausliga, millele järgneb kaks meesriimilist värssi, nelikvärss sulgub taas naisriimiga, vaheldades nii nais- ja meesklausleid luuletuse lõpuni. Seda tendentsi saab pidada

⁹ Statistiline analüüs näitas, et kõige levinum on diftongide *ea*, *äe*, *õe* ja *ao* dierees; vt põhjalikku diereesi analüüsi Lotman, Lotman 2018: 101–104.

¹⁰ Siin ja edaspidi ei ole riimiskeemide statistikas eristatud nais- ja meesklausleid, st statistikas on kokku liidetud ja loetelus märgitud mõlemad klauslid suurtähtedega. Seevastu konkreetsete sonettide riimiskeemides on tähistatud meesriimid väike- ja naisriimid suurtähega.

koguni järelärkamisaegse soneti riimiliseks dominandiks, kuna riimisugude vaheldumine on tähtsam isegi riimsõnade kokkukõlast. Siiski ei ole siin tegu prantsuse soneti mõjuga, vaid täiesti praktilise põhjusega: eri pikkusega värssid aitavad markeerida riimikette – meesklauslitega kümnesilbilised jambid kuuluvad ühte, naisklauslitega üheteistsilbilised jambid teise riimiahelasse. Nii on korvatud kaasrõhuriime, mis valitsesid eesti sonetis esimestel aastakümnetel: palju kohtab muutelõppudel põhinevaid flektiivriime, veel enam, tihti langeb riimipartnerites kokku ainult nende viimane foneem, nt Peeter Jakobsoni soneti „Vaikenud ööpik” nelikvärssid (minu rõhutused ja joonimised – R. L.):

Kui enne Taara puiestikus kõndsin,
Siis tuikas seal üks ööpik **kenaste**,
Ta laulu kõla kostis **kaugele**;
Ma palju rõemu tema laulust tundsin.

Ja kui ma hiljem Taara mäele jõudsin,
Siin oli vaikend tema **laulmine**,
Ta oli lendand ära **kaugele**,
Ma kurvalt ööpikulle järel' hüidsin:
(Jakobson 1885: 35)

Seega aitab riimisugude vaheldumisest tulenev muutus värsipikkuses kaasa sellele, et ajastuomased kaasrõhuriimid oleksid üldse riimina tajutavad. Palju riimiti ka erivärtelisi ning mitte üksnes teise- ja kolmandavärtelisi sõnu (mis saab vaidlusküsimuseks järgmise perioodi riimi juures), vaid ka esimeses ja kolmandas vâltes sõnu. Nt Peeter Jakobsoni soneti „Neiu Alt'ile” (1888) nelikute riimid: *tuua : juua : pidulaua : luua, Sulle : koidikule : kõrgusele : voogudele*. Eriti viimast ahelat on tänapäeval üldse keeruline riimina tajuda. Niisiis iseloomustab järelärkamisaegset värsimõõtu ja riimi sõnade nüüdisaegses mõistes üsna vaba allutamine abstraktsele skeemile.

5.2. 1909–1939: 932 sonetti

Modernistlike voolude saabumisega laienes pisut soneti värsimõõtude skaala. Näiteks puhtas viisikjambis sonettide osakaal on võrreldes eelmise perioodiga märgatavalt kahanenud, moodustades nüüd vaid veidi enam kui poolte (56%) sonettide meetrumi.

Seevastu on veelgi kasvanud üksikuid kuuejalalisi jambe sisaldavate valdavalt viiejalalises jambis kirjutatud sonettide hulk, moodustades juba 19%. Kui tõlgendada seda meetrumit Aaviku kombel vigasena, tuleks järeldada värsistamisoskuse kahanemist. Siiski ei tulene heteromeetrilises jambis sonettide arvu kasv suuremast sonetistide, sealhulgas amatöörluuletajate hulgast, vaid sellises mõõdus sonetid ilmusid ka perioodi tipp-poeetidelt. Nagu öeldud, iseloomustab see eriti Marie Underi sonette, nt „Sonettide” avavärssid: „Need minu ilusaimad laulud pole siiski: / Kui päikse heledus loob varju minu leedel” (Under 1917: 5). Võrreldes eelmise perioodiga on vähenenud dierees

ehk diftongide kaheks jagunemine värsimõõdu nimel, mistõttu hääldus vastab rohkem loomuliku keele rütmile.¹¹ Tunduvalt on kahanenud trohheuste osakaal – varasema 12% asemel on 3%. Seevastu on hakatud rohkem looma kolmikmõõtudes, daktülis ja amfibrahhis, ning pisut ka rõhulises värsisüsteemis sonette. Kuigi värsimõõtude skaala on veidi avardunud, leidub jambe trohheuste arvelt veel enam kui järelärkamisaegsel perioodil: 88% asemel 92%. Seega võib öelda, et soneti meetrika on muutunud rahvalikumast kirjanduslikumaks. Nii on muutus rikastumise suunas protsentuaalselt küll tagasihoidlik, kuid see on põhimõtteline: kui enne tähendas jambist erineva värsimõõdu kasutamine trohheust, siis nüüd kohtab kaksikmõõtude kõrval kolmikmõõte ja rõhulisi värsimõõte, mis muudab üldpildi silmanähtavalt kirjumaks. Hoolimata modernistlike voolude jõulistest avaldustest sonetis, ei sündinud sel perioodil eesti keeles veel vabavärsis sonette.

Joonis 4. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 1909–1939.

Märkimisväärselt on avardunud riimiskeemide skaala. Levinuim on nüüd tüüpiline Petrarca soneti skeem neljale riimile: ABBA/ABBA/CDC/DCD (11%). Sageduselt teisel kohal on eelmise perioodi levinuim skeem ABBA/ABBA/CDE/CDE (9%). Seda on kasutatud võrdsel määral paarisriimilõpulise sonetiskeemiga ABBA/ABBA/CDC/DEE (9%). Suhteliselt palju esineb prantsuse soneti skeemi ABBA/ABBA/CCD/EED (7%) ja teist tüüpilist, Petrarca soneti skeemi ABBA/ABBA/CDC/EDE (7%). Niisiis ei ole erinevalt järelärkamisaegsest sonetist enam ühte valdavat riimiskeemi ning tõusnud on võimalike riimikombinatsioonide hulk. Muutus ilmneb ka nelikvärsside statistikas. Jätkuvalt valitsevad nelikutes süliiriimid (80%), ristriime leidub 15% ning sonettide katrääni-des esineb eksperimentaalsemaid lahendusi 5%: nt üheriimiline AAAA/AAAA, paarisriimiline AABB/CCDD, täiesti omanäoline ABBA/ABBB.

¹¹ On huvitav, et see võib erineda värsimõõduti: analüüs näitas, et nt Under väldib diftongide jagunemist jambides, kuid lubab neid trohheustes (Lotman, Lotman 2018: 111).

Samuti on toimunud nihe riimi kvalitatiivsel tasandil: kaaserõhuriimide asemel on kesksel kohal pearõhuriimid, riimid on muutunud üllatavamaks, rikkamaks, samal ajal on nõrgenenud riimisugude vaheldumise tendents. Senised muutelõpuriimid asendusid esmalt täisriimidega, kus ideaalis langeb kokku ka värde ning erineb vaid esimene foneem. 1920. aastate keskel kuulus Valmar Adams (1924) aga täisriimid aegunuks ning sonettides hakati palju kasutama teadlikke irdriime, nn uusriime, eriti assonants- ja konsonantriime, nt Bernard Kangro riimid tema sonetikogus (Kangro 1935) *imal : lima, käri-send : päriselt, rabasamblas : hambaid*. Oluline on, et mõlema riimitüübi – nii täis- kui ka uusriimi – keskmeks on sõna tüvi, mitte muutelõpp. Nõnda asetub tähtsamale kohale riimi semantiline funktsioon: häälikute kõrval saavutatavad kooskõla sõnade semantiliselt väljad. Selle värsimõõtude ja riimiskeemidega eksperimenteeriva ajajärgu lõpetas järsult Teine maailmasõda.

5.3. 1944–1961: 124 sonetti

Bernard Kangro käsitles eesti soneti arengut lineaarse protsessina. Monograafia lõpetamise ajal 1930. aastate lõpul oldi tema hinnangul lähedal Eestile päris omase soneti leidmisele:

Arenemas on oma eesti traditsioonidel põhjendatav sonetivorm. Nooremad autorid on õppinud juba eesti luuletajailt, väliskirjanduse mõjud on leidnud ümbertööt[lu]use. Vanemate luuletajate (Underi, Semperi jt.) sonetivorm on teinud pika sammu edasi nende noorusega võrreldes. Siiski ei ole eesti sonett veel oma arenemise haripunktil; pole veel jõutud kasutada kõike, mida sonett eesti luules võiks pakkuda. (Kangro 1938: 115–116)

Joonis 5. Värsimõõtude proportsioonid kodueesti sonetis 1944–1961.

Paraku muutis sõda ja järgnev poliitilise režiimi vahetus koos riikliku vabaduse kaotusega eesti soneti trajektoori, ning seda mitte üksnes sõnumi, temaatika ja kujundlikkuse osas. Nagu graafikust (joonisel 5) nähtub, toimus järsk ahenemine ka soneti vormitasandil.

Meetriline pilt on nüüd isegi järelärkamisaegsest sonetist homogeensem: puhtas viisikjambis on 66%, viisikjambis mõnede kuuikjambis värssidega 16%, muudes jambilistes mõõtudes 8% sonettidest. Trohheuses sonette leidub 9%, rõhulisi 1% ulatuses. Kolmikmõõdud puuduvad üldse.

Riimiskeemides on toimunud järsk pööre. Kui modernistlikus sonetis jäid inglise sonetid marginaalseteks katsetusteks ning XIX sajandil puudusid need eestikeelsest sonetist sootuks, siis Teise maailmasõja järel võttis Shakespeare'i sonett keskse koha: ligi pooled (45%) sonetid kannavad skeemi ABAB/CDCD/EFEF/GG. Siin mängib olulist rolli perioodi algul postuumselt ilmunud Juhan Sütiste 30 Shakespeare'i sonetist koosnev poeem „Arm” (Sütiste 1945: 33–70). Sageduselt järgnevad samuti seitsmest riimiahelast ja paarisriimiga lõppevad riimiskeemid: ABBA/CDDC/EFFE/GG (7%) ja ABBA/CDDC/EFE/FGG (5%). Katsetused soneti vormiga on ametliku kirjandusmeetodi, sotsialistliku realismi saabumisega pea täielikult taandunud. Tervet struktuuri iseloomustab selgus ja läbipaistvus: piire ei hägustatud kõrvalekalletega traditsioonilise soneti meetrumist ega riimiskeemidest.

5.4. 1946–1986 Välis-Eestis: 517 sonetti

On äärmiselt huviväärne, et veelgi suurem vormirangus kui sõjajärgses kodu-eesti sonetis ilmneb samal ajal vabas maailmas loodud eestikeelsetes sonettides: eksiilsoneti meetriline struktuur on veelgi homogeensem kui siinpool raudset eesriiet.

Joonis 6. Värsimõõtude proportsioonid 1946–1986 väliseesti sonetis.

85% sonettidest on viisikjambis ning selle vormi nii võimsat osakaalu ei kohta ühelgi teisel perioodil enne ega pärast. Selles statistikas etendab tähtsat osa Ivar Grünthali kaheosaline värssromaan „Peetri kiriku kellad” (1962) ja „Laulu võim” (1977, 1978, 1985), mis sisaldab teiste vormide kõrval 119 sonetti, kõik ranges viisikjambis. Muu jamb moodustab 8%, siia kuuluvad peamiselt heteromeetrilised viisik- ja kuuikjambidest koosnevad sonetid ning isomeetrilised, kuue- või neljajalalistes värssides sonetid, kuid leidub ka üksikuid lühemaid ja pikemaid jambilisi mõõte. Seega on jambide osakaal koguni 93%. Sageduselt järgnevad rõhulistes mõõtudes sonetid (4%). Rõhuliste meetrumite suhteliselt suure osakaalu taga on aga eeskätt üks sonetipärg, Bernard Kangro nelikrõhkuris „Eikuskimaa, metamaailm” (Kangro 1972: 61–76). Trohheilisi mõõte on vaid kahes protsendis sonettides. Ülejäänud värsimõõdud moodustavad ainult ühe protsendi. Siia kuuluvad üksik vabavärss (Kangro 1985: 92) ja silbik (Laaban 1946: 17), samuti mõned rõhulised värsimõõdud ja kolmikmõõdud, nagu anapest, daktül ja amfibrahh. Viimased pärinevad suuresti Grünthali kõrval teise ülimalt produktiivse eksiilsonetisti, August Pihlaku sulest, nt nelikdaktül: „Suuremas, kaugemas, kenamas, sinises meres / õõtsusid hõbelev-sinakad voogude harjad” (Pihlak 1962: 40), viisikamfibrahh: „Tuul veeretab laineid, mis loksuvad kaldal nii lähedalt, / õrn virvendus pinnal on mängemas päikesesäras” (Pihlak 1962: 44). Kuid ka Pihlaku sonetitoodangus valdavad viisikjambid.

Seevastu riimiskeemid on võrreldes kodueesti sonetiga variatiivsed – kokku esineb ligikaudu 170 kombinatsiooni. Levinuimad skeemid on ristriimis nelikutega itaalia sonetid: ABAB/ABAB/CDC/DCD (10%) ja ABAB/ABAB/CDE/CDE (5%). Kui kodumaal moodustas Shakespeare'i sonett koguni 45%, siis siin on selle osakaaluks 5%. Seejuures on tähtis märkida, et kui juba traditsioonilisi itaalia ja prantsuse soneti skeeme on mitukümmend varianti ja veidi varieerituna muutub arv kolmekohaliseks, siis Shakespeare'i soneti skeem on üks – sestap eristuvad need statistikas üheselt ning osakaal näib suurem. Teist levinud inglise soneti tüüpi, Spenseri sonetti (ABAB/BCBC/CDCD/EE) eesti sonetis peaaegu ei kohta, erandiks Pihlaku „Mänglevad kiired” (Pihlak 1960: 73). Väliseesti soneti riimiskeemides ilmneb erinevus võrreldes varasema sonetiga eeskätt katraänides, mis nüüd on valdavalt ristriimis.

5.5. 1962–1986: 812 sonetti

1960. aastate luuleuuendus tõi vaheldust ka eesti soneti meetrikasse, muutes värsimõõdud varasemast oluliselt mitmekesisemaks.

Olulise muutusena laienes värsisüsteemide hulk. Märgiliseks tuleb pidada vabavärsis soneti sündi, ehkki see moodustab ainult ühe protsendi, seejuures on Andres Ehini „Nina eemaldatakse vastu tahtmist” (Ehin 1968: 10) riimilises vabavärsis. Kasvanud on rõhulise värsimõõdu hulk (4%), mis soneti kontekstis on üsna märkimisväärne osakaal. Trohheused moodustavad aga ainult 3%. Varasemast rohkem on kasutatud silbilis-rõhulisi kolmikmõõte, valdavalt anapesti (4%), aga ka daktülit (1%). Viisikjambis sonette on 68%, kombineerituna kuuikjambidega veel 10%, muud jambid moodustavad 4%.

Joonis 7. Võrsimõõdude proportsioonid 1962–1986 kodueesti sonetis.

Riimiskeemidest on nüüd kodumaises sonetis võrreldes eelmise perioodiga tugevalt taandunud Shakespeare'i sonett (12%), sageduselt järgnevad kaks traditsioonilist itaalia soneti skeemi: ABBA/ABBA/CDC/DCD ja ABBA/ABBA/CDC/EDE (vastavalt 10% ja 7%). Niisiis on levinuimate skeemide protsendid suhteliselt madalad ning ka riimiskeemide üldpilt ei ole varem olnud nii kirju. Stroofikaga katsetas iseäranis Ain Kaalep, nt sonetid skeemidega 4+4+1+4+1 (Kaalep 1971: 89) ja 4+4+2+3+1 (Kaalep 1971: 97). Peale kõikvõimalike traditsiooniliste ja innovaatiliste skeemide ilmusid esmakordselt ka riimimata sonetid. Ühest küljest seondub see vabavärsiliste sonettide ilmnemisega, teisalt leidub mitu blankvõrsilist sonetti: viiejalalises jambis riimimata sonetti. Nagu modernistlikus sonetis, kasutati nüüdki täisriimi kõrval palju muid riimitüüpe, uuendusena tõusis esile liitriim.

5.6. 1987–1999: 830 sonetti

Postmodernistliku soneti ajastul on viisikjambi osakaal läbi aegade väikseim: ainult 40% sonette on selles traditsioonilises võrsimõõdus. Kuuejalalised jambid võtavad enda alla 19%, populaarsuselt kolmandale kohale tõuseb vabavärss, milles on nüüd kirjutatud koguni 9% sonettidest. Seega on meetrumite seisukohast tegu kõige uuenduslikuma perioodiga eesti sonetiloos, seejuures on oluline, et kirev pilt ei johtu üksikute uuenduslike autorite mõjust, vaid arvestades sonettide hulka, saame rääkida üldisest tendentsist lõhkuda traditsioonilise soneti piire.

Tähelepanu väärib regivõrsiliste sonettide hulk: 5%, ehkki paljuski tänu ühe autori ühele luulekogule (Kivisildnik 1996). Peaaegu sama oluline osakaal on nüüd kunagisel populaarsuselt teisel võrsimõõdul, viisikjambil kombineerituna üksikute kuuikjambidega (6%). Rõhulised võrsimõõdud, peamiselt rõhkurid, aga ka paisurid ja liugurid moodustavad 6% ajastu soneti meetrikast. Vähem on kasutatud trohheust (4%) ja silbilis-rõhulisi kolmikmõõte – amfibrahhi, anapesti ja daktülit (2%). Nii jõudis võrsimõõdude mitmekesisus eesti sonet-

Joonis 8. Võrsimõõdude proportsioonid eesti sonetis 1987–1999.

tides möödunud sajandi viimaseil kümnendel, pisut rohkem kui sada aastat pärast eesti soneti sünni, oma haripunkti.

Ajastu levinuim riimiskeem kuulub peaaesjalikult viljaka sonetisti Ottniell Jürissaare isikupärasele: ABBA/ABBA/CCD/DEE (12%). Sageduselt järgnevad võrdselt kolmest suurest sonetitraditsioonist pärit skeemid: itaalia ehk Petrarca sonett ABBA/ABBA/CDC/DCD (6%), inglise ehk Shakespeare'i sonett ABAB/CDCD/EFEF/GG (6%) ning prantsuse ehk Marot' sonett ABBA/ABBA/CCD/EED (6%). Üldpilt on aga taas kirev: kokku leidub ajajärgul 268 riimiskeemi ehk keskmiselt kolm sonetti on ühe skeemiga.

5.7. 2000–2015: 1098 sonetti

Võrreldes postmodernistliku sonetiga on sel sajandil hakanud eesti sonettide võrsimõõd taas homogeensemaks muutuma.

Uuesti on kasvanud viisikjambi kasutus, moodustades nüüd ligi poolte sonettide võrsimõõdu. Kombineerituna kuuejalaliste värssidega on selle osakaal 6% ning muudes jambides on kirjutatud 12% sonettidest. Kuigi jambide osakaal on tõusnud, on vastukaaluks kasutatud rekordilisel määral vabavärssi (11%). Rõhuliste mõõtude osakaal on jäänud eelmise perioodiga võrreldes samaks (6%), erinevaid trohheusi on kasutatud 5%-s sonettides, silbilis-rõhulisi kolmikmõõte – amfibrahhi, anapesti ja daktülit – kokku 2%. Tõenäoliselt lühim trükis ilmunud eesti sonett on silbilises võrsimõõdus. Tegu on Jüri Perleri (Jüri Talveti) sõnasonetiga „XXI sajandi sonett igivanal teemal”, mille kolmteist värssi on üksisilbikus, teine värss erandina kahesisilbiline: „Sõid / hinge / seest. / Jõid // verd. / „Kas / küll?” / „Ei, // arm, / veel, / tee, // veel! / Tee / veel!” (Perler 2010: 35)¹²

¹² Siiski leidub üks veelgi lühem selles luulevormis teos, 1990. aastate algusest pärinev Mart Kanguri pealkirjata muusikateemaline sonett: A/B/B/A//A/B/B/A//A/C/D/C//C/D. Kuivõrd tegu on (vähemalt seni) üksnes käsikirjalise teosega, ei ole seda antud uurimuses statistikkasse arvestatud. (Mart Kanguri suuline teade (2018) Rebekka Lotmanile.)

Joonis 9. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 2000–2015.

Riimiskeemidest prevaleerib Shakespeare'i sonett ABAB/CDCD/EFEF/GG (11%), järgneb klassikaline prantsuse sonett ABBA/ABBA/CCD/EED (7%). Sageduselt järgneb üldises pildis ebaharilik paarisriimiliste katräänidega sonett koos prantsuse sonetile omaste kolmikutega: AABB/AABB/CCD/EED (5%) – taas on selle taga sama produktiivne autor, Jürissaar. Suhteliselt palju leidub nüüd aga riimideta või osalt riimitud sonette; nagu hulk vabavärsilisi, pärinevad needki suuresti Kalju Kruusa loomingust.

6. Autorkond

Uurimuse aluseks oleva andmebaasi põhjal on eesti keeles 135 aasta jooksul loonud sonette 376 autorit.¹³ Võrdluseks: eestikeelse Vikipeedia kategoorias „Eesti luuletajad” on nimetatud 322 autorit.¹⁴ Nii on kogu eesti soneti ajalugu silmas pidades ilmunud keskmiselt kaksteist algupärast sonetti ühe autori kohta. Periooditi kuulub iga sonetti kirjutanud luuletaja loomingusse keskmiselt järgmisel määral sonette.

Tabel 2.

Keskmine sonettide arv autori kohta ajajärgkude lõikes

1881–1908	5,4
1909–1939	11,9
1940–1961	9,1
1962–1986	13
1987–1999	8,8
2000–2015	7,4

¹³ Tegelik arv on ilmselt mõnevõrra suuremgi.

¹⁴ Vaadatud 25. III 2019.

Ligi sada luuletajat on kirjutanud üle kümne soneti. Nende seast on kolm autorit avaldanud üle 200 soneti: Ottniell Jürissaar (277), Kalju Kangur (265) ja August Pihlak (220). Üle 100 soneti on avaldanud Ivar Grünthal (173), Helve Poska (154), Jakob Liiv (136), Marie Under (106), Ferdinand Karlson (104) ja Juhan Sinimäe (101).

Alla saja, aga üle 50 soneti autoriks on Bernard Kangro (92), Erni Hiir (83), Manivald Kesamaa (75), Urve Tinnuri (74), Lehte Hainsalu (73), Venda Sõel-sepp (69), Ain Kaalep (61), Vello Sepp (59), Wilhelm Palo (58), Kalju Kruusa (51) ja Rudolf Reiman (51).

Sonettide arvult järgnevad: Mats Traat (49), Kulno Süvalep (47), Olga Särel (44), Nikolai Baturin (40), Kivisildnik (40), Voldemar Raidaru (40), And-rus Norak (38), Aivo Lõhmus (37), Helmut Tarand (37), Merca (36), Leelo Tun-gal (36), Uku Masing (36), Helgi Kauber (33), Luule Luuse (32), Heinrich Oja (32), Juhan Sütiste (31), Eeda Eduard Kook (31), Artur Alliksaar (28), Andres Ehin (28), Antu Ott (27), Vaida Pungas (27), Aleksander Suuman (27), Jakob Tamm (27), Arne Merilai (26), Jaan Kärner (24), Ernst Enno (24), Margit Peterson (23), Harald Reinop (23), Villem Ridala (23), Mart Raud (21), Contra (20), Heinrich Roos (20) ja Enn Vetemaa (20).

Alla 20, aga vähemalt 10 sonetti on kirjutanud Johannes Barbarus (18), Märt-Olaf Imelik (18), Helvi Jürisson (18), Ain Rannaleet (18), Johannes Sem-per (18), Juhan Jaik (18), Voldemar Rosenstrauch (17), Henrik Visnapuu (17), Valmar Adams (16), Hasso Krull (16), Ilmar Särg (16), Paul Tagel (16), Velli Verev (16), Indrek Hirv (15), Janek Mäggi (15), Minni Nurme (15), Karl Martin Sinijärv (15), Harri Asi (14), Meida Lango (14), Martin Lipp (14), Vaike Mäeoja (14), Virve Osila (14), Gustav Suits (14), Katrin Tammik (14), Paul Haavaoks (13), Jaan Kaplinski (13), Kalju Ahven (12), Enno Piir (12), Linnar Priimägi (12), Juta Kaidla (11), Toomas Liiv (11), Mauri Raus (11), Paul Viiding (11), Märt Väljataga (11), Betti Alver (10), Peep Ilmet (10), Mehis Kärbo (10), Sulev Kübarsepp (10), Ille R. Liscinski (10), Aleksa Meinhard (10) ja Silvi-Astrid Mickelin (10).

Ülejäanud autorid on loonud alla 10 soneti, seejuures enam kui kolmandik autoreist (138) kaks kuni kümme sonetti ning pea täpselt sama paljude (139) sulest pärineb üks sonett.

7. Lõpetuseks

Kvantitatiivselt eristub sonetil eesti luules kuus tõusuperioodi.

1) 1890. aastad: sonett on jõudnud eesti keelde ning seda hakati palju looma, et manifesteerida eesti keelt kultuurkeelena – nagu vanades kultuur-keeltes, saab ka maakeeles luua seda lääne luuleloo levinumat kanoonilist vormi.

Järgmisel, modernistlikul perioodil tekkis kaks õitseagea:

2) aastad 1917–1919: Marie Under avaldas „Sonetid” (1917), eesti luuleloo ühe mõjukaima teose, mis tõi kaasa sonetivormi üldise populaarsuse;

3) 1930. aastate keskpaik: lääne modernistlikud luulevoolud, mis olid eel-mistel aastakümnetel hakanud eesti luules plahvatuslikult levima, leidsid väljenduse ka sonetivormis; statistikat mõjutab palju tõik, et korraga ilmus

sonetikogu kolmelt poeedilt: Ferdinand Karlson (1935), Bernard Kangro (1935) ja Juhan Sinimäe (1936).

4) 1950. aastate lõpp – 1960. aastate algus ehk luuleuuenduse periood, mis peegeldub ka sonetis.

5) 1970. aastate lõpp.

6) 1990. aastate teine pool ehk postmodernistlik periood, kui taas hakati uurima luule piire ja värskest kätte võidetud vabadus andis selleks uued võimalused.

Mida need õitsengud tähistavad? Võib teha mitu järeldust soneti positsiooni kohta suuremas eesti luule pildis. Esmalt tuleb märkida, et soneti populaarsuse tõus ei pruugi tähendada tähtsaid sündmusi eesti soneti- või koguni luuleloos – nimelt seisavad 1970. aastate soneti kasvu taga üksikud produktiivsed autorid, kuid nende looming ei toonud erilist murrangut eesti sonetti. Samas on näha vastupidine seos: iga murrang eesti poeetilises arengus on toonud väikese ajanihkega kaasa sonetilaine – iga uus diskursus püüdis kirjutada oma käega üle eesti populaarseima kanoonilise luulevormi, soneti. Seega võib eesti luule poeetilises diskursuses eristada viit pöördejärku, millega on kaasnenud soneti õitseng koos muudatustega kvalitatiivsel tasandil. Üldjuhul ei ole soneti populaarsus tinginud nihet luule diskursuses, vaid vastupidi, selle õitseng peegeldab muutuste perioodi luules. Siingi on üks erand: Marie Underi sonettide ilmumine, mis vaieldamatult muutis eesti luulet ning millega kaasnes sonetikirjutamise buum. Statistiline analüüs tõi ilmsiks, et perioodide muudatused kajastuvad ka sonettide vormilistes mustrites, nende meetrumis ja riimis, mis iga tõusuga teisesid. Soneti tõusuperioodil variatiivsus suurenes, langusaegadel muutusid vormilised mustrid ühetaolisemaks.

Tähelepanuväärne on seegi, et iga tõusuperiood on eelmisest väiksem, ehkki ilmunud sonettide hulk on kasvanud. Viimase tõusuga, postmodernistliku sonetiga, sonett dekonstrueeriti ning XXI sajandil puudub sonetikirjutamisel õitseage sootuks, ehkki arvuliselt pärineb sellest perioodist pea neljandik eestikeelsetest algupärastest sonettidest. Need muudab marginaalseks tõik, et võrreldes sajanditaguse ajaga on luulekogude arv kasvanud kümne-, kohati isegi kahekümnekordseks. Seejuures tuleb rõhutada, et suur luulekogude arv sel sajandil ei tähenda luule positsiooni tõusu – vastupidi, võib oletada, et nendegi kasv on pöördvõrdeline luule tähtsusega ühiskonnas. Soneti populaarsust näitav joon (joonisel 2) on tänapäevaks jõudnud ühtlaselt põhjas püsivale tasemele. Selle järgi võiks oletada, et eesti sonett on saamas ajalooks. Ometi, nagu hästi näitab eelviidatud Kangro ekslik ennustus 1938. aastal, on tulevik ennustamatu.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

EKLA, f 310, m 11: 1. Kangro, Bernard 1934. Bibliograafia.

EKLA, f 310, m 143: 8. Bernard Kangro, Oktoobri sonetid. Biograafiline tsükkel luuleproosat (1991).

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1921. Puudused uuemas eesti luules. 2. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 238–250.
- Adams, Valmar 1924. Lahtine leht. – V. Adams, Suudlus lumme. Tartu: Sõnavara, s. p.
- Ehin, Andres 1968. Hunditamm. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ehin, Andres 1988. Tumedusi rüübatan. Tallinn: Eesti Raamat.
- Grünthal, Ivar 1962. Peetri kiriku kellad. [Göteborg]: Mana.
- Grünthal, Ivar 1977. Laulu võim. II peatükk. – Mana, nr 44, lk 1–6.
- Grünthal, Ivar 1978. Laulu võim. III peatükk. – Mana, nr 45, lk 48–51.
- Grünthal, Ivar 1985. Laulu võim. XV peatükk. – Mana, nr 54, lk 65–68.
- Hiir, Erni 1925. Kodukurun. – E. Hiir, Johannes Schütz, Mihkel Jürna, Bumerang. Koguteos. Tartu: [autorite kirjastus], lk 5–27.
- Jakobson, Peeter 1885. P. Jakobson'i Luuletused. Teine anne. Rakvere: G. Kuhls.
- Jakobson, Peeter 1888. Neiu Alt'ile. – Postimees 18. VIII, nr 93, lk 3.
- Kaalep, Ain 1971. Klaasmaastikud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaalep, Ain 1986. Kuldne Aphrodite ja teisi luuletusi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kangro, Bernard 1935. Sonetid. Tartu: Kammissseppade kirjastus.
- Kangro, Bernard 1938. Eesti soneti ajalugu. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised 13.) Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus.
- Kangro, Bernard 1972. Allikad silla juures. Neljateistkümnes kogu luuletusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard 1985. Tuiskliiv; Talvereis. Kuueteistkümnes kogu luuletusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Karlson, Ferdinand 1935. Rännakuil. Sonetid. Tartu: Noor-Eesti.
- Kivisildnik 1996. Nagu härjale punane kärbseseen. Tallinn: Eesti Kostabi Selts.
- Laaban, Ilmar 1946. Ankruketi lõpp on laulu algus. Luuletusi 1943–1945. Stockholm: [s. n.]
- Lentini, Jacopo da 1968. Sonetti. La poesia lirica del Duecento, a cura di Carlo Salinari, UTET Torino. – Biblioteca dei Classici Italiani. http://www.classicitaliani.it/duecepdf/Lentini_son.pdf (30. VIII 2018).
- Liiv, Jakob 1933. Päikese veerul. Rakvere: J. Liiv.
- Liiv, Toomas 1981. Fragment. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lotman, Mihhail, Lotman, Maria-Kristiina 2018. Eesti silbilis-rõhulise rütmika jooni: neliktrohheus ja -jamb 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Tallinn: EKSA.
- Lotman, Rebekka 2012. Kas Jakob Liiv kirjutas esimesed eestikeelsed sonetid? – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–416.
- Lotman, Rebekka 2017. The patterns of the Estonian sonnet: periodization, incidence, meter and rhyme. – Studia Metrica et Poetica, kd 4.2, lk 67–124.
- Luiga, Georg Eduard 1888. G. E. Luiga laulud. Tartu: K. A. Hermann.
- Marie Underi sonetid. Viiskümmend tänapäeva luuletajat kõneleb Marie Underiga. Koost Hasso Krull, Carolina Pihelgas. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015.
- Navakas, Kestutis 2017. Kala peeglis. Tlk Rein Raud. – Loomingu Raamatu-kogu, nr 40. Tallinn: Sihtasutus Kultuurileht.

- Oppenheimer, Paul 1989. *The Birth of the Modern Mind. Self, Consciousness, and the Invention of Sonnet*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Perler, Jüri 2010. *Oo Hamlet, mu vend!* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pihlak, August 1960. *Tuled soos. Kolmas kogu luuletusi*. Toronto: Ortoprint.
- Pihlak, August 1962. *Niagara. Neljas kogu luuletusi*. Toronto: Ortoprint.
- Ronsard, Pierre 1903 [1565]. *Abregé de l'art poetique françois*. London: Hacon and Ricketts.
- Rooste, Jürgen 1999. *Sonetid*. Taanilinn: Huma.
- Sinimäe, Juhan 1936. *Isamaa*. Tartu: Kuldvillak.
- Sütiste, Juhan 1945. *Umbes päevad*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Tagel, Paul 1999. *Retsitaal*. Virumaa: P. Tagel.
- The Poetry of Giacomo da Lentino. *Sicilian Poet of the Thirteenth Century*. Toim Ernest F. Langley. Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press, 1915.
- Torraca, Francesco 1902. *Il notaro Giacomo da Lentini*. – F. Torraca, *Studi su la lirica italiana del duecento*. Bologna: Ditta Nicola Zanichelli, lk 1–85.
- Under, Marie 1917. *Sonetid*. Tallinn: Siuru.
- Verev, Velly 1981. *Võlillesaatus. Luulet 1977–1980*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Väljataga, Märt 2000. *Sada tuhat miljardit millenniumisonetti*. Tallinn: Vagabund.
- Wilkins, Ernest Hatch 1959. *The Invention of the Sonnet*. – E. H. Wilkins, *The Invention of the Sonnet and Other Studies in Italian Literature*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, lk 11–39.

Rebekka Lotman (sünd 1978), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant; Tallinna Ülikooli Kirjastuse peatoimetaja (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee

Patterns of the Estonian sonnet from 1881–2015: Frequency, metre, rhyme schemes, authors

Keywords: sonnet, Estonian poetry, metre, rhyme schemes

The article reports an attempt of multi-aspect analysis of the Estonian sonnet from its emergence in 1881 to 2015 (incl.). The research material covers all 4551 sonnets published in the Estonian language space. Diachronic analysis shows that despite the ever increasing number of sonnets their proportion in published poetry has decreased to the extent of becoming marginal by the 21st century. The metre of the Estonian sonnet is varied. Similarly to Germanic languages, a traditional Estonian sonnet uses iambic pentameter, yet this applies only to 58% of all sonnets. The runner-up (10%) is a metric pattern specific to Estonian: a few (mostly one to three) verse lines are in iambic hexameter while the rest are in iambic pentameter. Seven percent of the sonnets use isometric iambic hexameter. The rest of the iambic sonnets (7%) use shorter or longer lines or combine other lengths. Notably, as many as 5% of Estonian sonnets are in free verse; 4% use accentual verse system. Trochaic sonnets form 4%, most of which use trochaic pentameters. As for syllabic-accentual triple measures, we can find dactyl, amphibrach as well as anapest (3% in total). Some sonnets even use a runic or syllabic measure.

A separate section addresses the distribution of Estonian sonnet metres on the time axis. Comparative statistical analysis is used to highlight the tendencies characteristic of different periods, while the percentage of iambic pentameter is used to classify a period as more classic or, on the contrary, more avant garde. In my study the history of the Estonian sonnet has been divided into seven periods: (1) the sonnet of post-national awakening 1881–1908, (2) the modernist sonnet 1909–1939, (3) early Soviet Estonian sonnet 1944–1961, (4) sonnets written in exile 1946–1986, (5) late Soviet Estonian sonnet 1962–1986, (6) the postmodernist sonnet 1987–1999, and (7) the post-postmodernist sonnet 2000–2015. The percentage of isometric iambic pentameter is highest (85%) in the sonnets written in exile and the lowest (40%) in the postmodernist era, showing a tendency for increase in the current 21st century (49%).

As far as rhymes are concerned, most of the Estonian sonnets follow the Italian model, while a mere 10% can be called English sonnets.

The English sonnet made a relatively late arrival, represented by single occurrences in the Estonian poetry before World War II. Their proportion is the highest among the sonnets written in postwar Soviet Estonia, where nearly one of every two sonnets (45%) follow the rhyme scheme abab/cdcd/efef/gg.

Rebekka Lotman (b. 1978), MA, doctoral student, University of Tartu, Institute of Cultural Research; Editor-in-Chief, Tallinn University Press (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee